

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑๐

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ)

วัดบวรนิเวศวิหาร

ภูมิลำเนาเดิม	พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาแพ
วันประสูติ	วันพฤหัสบดี แรม ๗ ค่ำ เดือน ๕ ปีวอก เอกศก จ.ศ. ๑๒๒๑ ตรงกับวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓ ในรัชกาลที่ ๔
วันสถาปนา	วันจันทร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือนอ้าย ปีกอ โทศก จ.ศ. ๑๒๗๒ ตรงกับวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ในรัชกาลที่ ๖
วันสิ้นพระชนม์	วันอังคาร แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ ปีระกา ตรีศก จ.ศ. ๑๒๘๓ ตรงกับวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ ในรัชกาลที่ ๖
พระชนมายุ	๖๑ พรรษา ๓ เดือน ๒๐ วัน
ทรงดำรงตำแหน่ง	
สมเด็จพระสังฆราช	๑๐ ปี ๗ เดือน ๒๘ วัน

พระประวัติเบื้องต้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๔๗ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาแพ ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดี แรม ๗ ค่ำ เดือน ๕ ปีวอก เอกศก จ.ศ. ๑๒๒๑ ตรงกับวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓ ในวันที่พระองค์ประสูตินั้น ฝนตกใหญ่ พระบรมชนกนาถจึงทรงถือเอามงคลนิมิตนั้น พระราชทานนามว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ

ในปีต่อมาเจ้าจอมมารดาแพถึงแก่กรรม ในขณะที่พระองค์มีพระชนมายุได้เพียง ๑ พรรษา พระองค์จึงทรงอยู่ในความดูแลของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา (พระองค์เจ้าบุตรี) พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีศักดิ์เป็นป้า ต่อมาทรงย้ายมาอยู่กับ ท้าวทรงกันดาร (ศรี) ผู้เป็นยาย ทรงศึกษาหนังสือไทยเป็นครั้งแรกกับคุณครูชื่อนอก ทรงเรียนแต่การอ่านมิได้ หัดเขียน เมื่อพระชนมายุได้ ๘ พรรษา ทรงเริ่มศึกษาภาษาบาลี จนสามารถแปลธรรมบทได้ก่อนทรงผนวช เป็นสามเณร นอกจากนี้ยังทรงศึกษาภาษาอังกฤษ และโหราศาสตร์อีกด้วย

ทรงผนวช

เมื่อพระชนมายุ ๑๔ พรรษา ทรงผนวชเป็นสามเณร พร้อมด้วยกรมพระสมมตอมรพันธ์ และกรมหมื่นวิจิตรวราณปริชา ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ ปีระกา เบญจศก จ.ศ. ๑๒๓๕ ตรงกับวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อครั้งทรงเป็นกรมหมื่นบวรรั้งสีสุริยพันธุ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ และหม่อมเจ้าพระธรรมคุณทิศธาตาทรงเป็นผู้ประทานสรณะและศีล หลังจากทรงผนวชแล้ว ได้เสด็จมาประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ประมาณ ๒ เดือนเศษ จึงทรงลาผนวช เมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๑๒ ตรงกับวันที่ ๒๓ ตุลาคม ในศกนั้น

ครั้นพระชนมายุครบ ๒๐ พรรษา ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันศุกร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๘ ปีเถาะเอกศก จ.ศ. ๑๒๔๑ ตรงกับวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๒ โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ และพระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จันทรสี) วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นพระกรรมวาจาจารย์ เมื่อทรงผนวชแล้ว ได้เสด็จมาประทับจำพรรษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

เมื่อถึงหน้าเข้าพรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาทรงถวายพุ่มพรรษา ตามราชประเพณี ณ วัดบวรนิเวศวิหาร และได้เสด็จทรงถวายพุ่มพรรษาแด่พระเจ้านั่งเฝ้าพระองค์เจ้ามยุขยานาคมานพ ผู้ทรงผนวชใหม่ถึงตำแหน่งที่ประทับ พระองค์ทรงกราบด้วยความเคารพอย่าง เป็นพระ แปลกจากพระอาการที่แสดงแก่พระองค์อื่นเพียงทรงประคองอัญชลี ด้วยเหตุนี้ทำให้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตัดสินพระทัยว่าจะไม่ทรงลาผนวชนับแต่วันนั้น

หลังจากทรงจำพรรษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นเวลา ๑ พรรษาแล้ว ได้เสด็จไปจำพรรษาที่ ๒ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม ในสำนักพระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จันทรสี) เพื่อทรงศึกษาพระปริยัติธรรม และทรง ศึกษาภาษามคธกับพระพรหมมุนี (แพ่ง กิตฺตสาโร) เมื่อทรงผนวชได้ ๓ พรรษา ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรม หน้าพระที่นั่ง ณ พระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร ทรงแปลได้เป็นเปรียญ ๕ ประโยค พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงสถาปนาพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงสมณศักดิ์ เป็นเจ้าคณะรองในธรรมยุติกนิกาย เป็นพระองค์แรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔

ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๓๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงครอง วัดบวรนิเวศวิหารสืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อทรงครอง วัดบวรนิเวศวิหารแล้ว ทรงเริ่มพัฒนาการพระศาสนา โดยริเริ่มให้ภิกษุสามเณรที่บวชใหม่เล่าเรียน พระธรรมวินัยในภาษาไทย โดยพระองค์ได้ทรงสอนด้วยพระองค์เอง มีการสอบความรู้ด้วยวิธีเขียน ต่อมา

ได้ทรงนำเอาแบบการเล่าเรียนที่ทรงจัดขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหารมาตั้งเป็นหลักสูตร กำหนดให้เป็นหลักสูตร การศึกษาสำหรับคณะสงฆ์ เรียกว่า นักธรรม ซึ่งเป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมในภาษาไทยคู่กับการศึกษา พระปริยัติธรรมในภาษาบาลีที่มีมาแต่โบราณสืบมาจนทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๔๓๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็น สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต นับเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตพระองค์ที่ ๒ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็นกรมหลวง

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

หลังจากที่สมเด็จพระสังฆราช (สา) ลี้นพระชนม์ ซึ่งเป็นช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้น ได้ว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๑๑ ปี จนมาถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง พระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงสมณศักดิ์เป็น สมเด็จพระมหาสมณะ เมื่อวันที่จันทร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะจอก โทศก จ.ศ. ๑๒๗๒ ตรงกับวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

เมื่อทรงรับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชแล้ว ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ครั้งสำคัญ ทรงชี้แจงแก่เสนาบดี กระทรวงธรรมการถึงผลเสียที่เกิดจากการที่คฤหัสถ์ปกครองคณะสงฆ์ดังที่เป็นมาในอดีต ได้ทรงแนะนำว่า ควรจะถวายอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์แก่พระองค์ให้เป็นเด็ดขาดในฐานะที่ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นไปด้วยความเรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงมอบการทั้งปวง ซึ่งเป็นกิจธุระทางพระศาสนาถวายแด่พระองค์ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก ตั้งแต่ เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงเป็น สมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่ได้ปกครองคณะสงฆ์โดยตรง และได้เป็นประเพณีสืบมาจวบจนทุกวันนี้ นับเป็นการปรับสภาพของคณะสงฆ์ครั้งสำคัญ ที่พระองค์ได้ปกครองพระด้วยตนเองเป็นครั้งแรกใน ประวัติศาสตร์ของคณะสงฆ์ไทย

พระเกียรติคุณ

ทรงจัดตั้งมหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๓๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พร้อมด้วยพระเถรานุเถระใน คณะธรรมยุต ได้ทรงจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้น โดยพระบรมราชานุญาตในพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเพื่อเป็น สถานศึกษาของพระภิกษุสามเณรและกุลบุตร เป็นการริเริ่มจัดการศึกษาของพระภิกษุและสามเณรแบบใหม่ คือ การเล่าเรียนพระปริยัติธรรมประกอบกับวิชาการอื่น ๆ ที่เอื้อต่อการสอนพระพุทธศาสนา และให้สอบ

ด้วยวิธีการเขียน ซึ่งทรงเป็นผู้ริเริ่มขึ้นเป็นครั้งแรก ส่วนผู้ที่สอบได้นั้นจะได้เป็นเปรียญเช่นเดียวกับผู้ที่สอบไล่ได้ในสนามหลวงตามแบบเดิม เรียกว่า “เปรียญมหามกุฏ” แต่หลักสูตรนี้ดำเนินการมาได้เพียง ๘ ปี ก็เลิกไป เพราะพระองค์ทรงไม่มีเวลาดูแลจัดการ เนื่องจากทรงมีพระภารกิจอื่นในขณะสงฆ์มาก

ในส่วนการศึกษาของกุลบุตรนั้น พระองค์ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนหนังสือไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นตามวัดธรรมยุตต่าง ๆ เพื่อให้เป็นที่เล่าเรียนของกุลบุตร โดยใช้หลักสูตรที่พระองค์ทรงจัดขึ้นใหม่เรียกว่า “หลักสูตรมหามกุฏ” เช่น โรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร โรงเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นต้น พระองค์ทรงพยายามพัฒนาโรงเรียนหนังสือไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัยให้เป็นโรงเรียนขลุ่ยศักดิ์ คือโรงเรียนราษฎร์แบบอยู่ประจำ แต่ไม่เป็นผลสำเร็จเพราะขาดเงินทุนที่จะดำเนินการ ในที่สุดจึงต้องทรงมอบโรงเรียนหนังสือไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัย ให้กระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการในปัจจุบัน) เป็นผู้ดำเนินการต่อไป

ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย

เนื่องจากการจัดการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัย จำเป็นต้องใช้หนังสือตำราเรียนเป็นจำนวนมาก จึงได้ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์ขึ้น เพื่อจัดพิมพ์หนังสือตำราเรียนต่าง ๆ เรียกว่า “โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย” โดยใช้แทนพิมพ์ที่ใช้พิมพ์พระไตรปิฎก เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ และโรงพิมพ์ที่ตั้งที่โรงพิมพ์หลังเดิมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างไว้ เมื่อครั้งทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร (ตรงที่สร้างพระตำหนักเพชรในปัจจุบัน)

ทรงออกนิตยสารธรรมจักษุ

หลังจากทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยได้ ๑ ปี ก็ทรงออกนิตยสารธรรมจักษุ เป็นนิตยสารรายเดือน สำหรับตีพิมพ์เรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นคำสั่งสอนและข่าวสารต่าง ๆ รวมทั้งข่าวเกี่ยวกับกิจการมหามกุฏราชวิทยาลัย ออกเผยแพร่แก่ประชาชน ทั้งนี้ เพื่อเป็นสนามให้ภิกษุสามเณรที่เป็นนักเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยได้ฝึกแปล แต่ง เขียน เรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ธรรมจักษุจึงเป็นนิตยสารทางพระพุทธศาสนาฉบับแรกของไทยและมีอายุเก่าแก่ที่สุดกว่า ๑๐๐ ปี ซึ่งยังดำเนินการสืบมาจนทุกวันนี้

ทรงอำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร

พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะขยายการศึกษาขึ้นพื้นฐานไปยังประชาชนทั่วราชอาณาจักร ทรงเห็นว่า วัดเป็นแหล่งให้การศึกษาแก่คนไทยมาแต่โบราณกาล การใช้วัดเป็นฐานในการขยายการศึกษาจะทำให้ขยายได้รวดเร็วและทั่วถึง จึงทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้ทรงอำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงเลือกพระเถระผู้มีความสามารถทั้งฝ่ายธรรมยุตและมหานิกายรวม ๑๓ รูป เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่าง ๆ เพื่อดำเนินการจัดการศึกษา

ในหัวเมืองต่าง ๆ พระองค์ทรงรับหน้าที่อำนวยการในการจัดการศึกษาหัวเมืองอยู่ ๕ ปี ก็ทรงสามารถขยายการศึกษาขั้นพื้นฐาน คือ ชั้นประถมศึกษา ออกไปได้ทั่วประเทศ เมื่อทรงวางรากฐานการศึกษาในหัวเมืองจนมั่นคงพอสมควรแล้ว ก็ทรงมอบให้เป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการดำเนินการต่อไป

ทรงปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงพบความไม่เรียบร้อยในการปกครองคณะสงฆ์ ดังนั้น พระองค์จึงได้ทรงพระดำริจัดรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย เอื้ออำนวยต่อการที่จะพัฒนาตัวเองและบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น เป็นเหตุให้เกิดพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ขึ้น ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับแรกของไทย สำคัญของพระราชบัญญัติฉบับนี้ ได้จัดคณะสงฆ์ออกเป็น ๔ คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะธรรมยุตติกา มีสมเด็จพระราชาคณะเป็นเจ้าคณะ และมีพระราชาคณะเจ้าคณะรอง คณะละหนึ่งรูป รวมเป็น ๘ รูป ทั้ง ๘ รูปนี้ ยกขึ้นเป็นมหาเถรสมาคม ซึ่งเป็นองค์กรสูงสุดของคณะสงฆ์ และเป็นที่ปรึกษาในการพระศาสนา และการคณะสงฆ์ของพระมหากษัตริย์ มีเจ้าคณะปกครองลดหลั่นไปตามลำดับคือ เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และเจ้าอาวาส นับเป็นครั้งแรกที่คณะสงฆ์ไทยมีการจัดการปกครองอย่างเป็นระบบ มีแบบแผนที่ชัดเจน โดยมีกฎหมายทางบ้านเมืองเข้ามารองรับการดำเนินการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ด้วย

พระกรณียกิจ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระองค์ได้ทรงปรับปรุงการพระพุทธศาสนา และการคณะสงฆ์ด้านต่าง ๆ เป็นอันมาก ได้เสด็จตรวจการการคณะสงฆ์ในหัวเมืองต่าง ๆ เกือบทั่วพระราชอาณาจักร ทำให้ทรงทราบความเป็นไปของคณะสงฆ์ และประชาชนในภูมิภาคต่าง ๆ เป็นอย่างดี และทรงนำข้อมูลและปัญหาต่าง ๆ มาปรับปรุงแก้ไขในทุก ๆ ด้าน

ด้านการพระศาสนา

ทรงพัฒนาพระภิกษุสามเณร ให้มีความรู้ความสามารถในพระธรรมวินัย เพื่อจะได้แนะนำสั่งสอนประชาชนได้อย่างถูกต้องและเหมาะสม ทรงผลิตตำราและหนังสือทางพระพุทธศาสนา ที่คนทั่วไปสามารถอ่านและเข้าใจได้ง่าย ออกเผยแพร่ในรูปแบบต่าง ๆ

ด้านการคณะสงฆ์

ทรงออกพระมหาสมณานัติ ประทานพระมหาสมณวินิจนัย และทรงวางระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรในด้านต่าง ๆ ให้ถูกต้องเรียบร้อย เช่น ระเบียบเกี่ยวกับพระอุปัชฌาย์ การบรรพชาอุปสมบท การปกครองภิกษุสามเณร และศิษย์วัด การวินิจนัยอธิกรณ์ ระเบียบเกี่ยวกับ สมณศักดิ์ พัดยศ นิตยภัต ดวงตาประจำตำแหน่ง เป็นต้น

ด้านการศึกษา

ทรงปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ให้ทันสมัย ทรงจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม อันได้แก่ การศึกษาภาษาบาลี เพื่อให้สามารถอ่านพระคัมภีร์ได้ อันเป็นการศึกษาของคณะสงฆ์ที่มีมาแต่โบราณ พระองค์ทรงปรับปรุงให้เหมาะสม และอำนวยความสะดวกแก่ผู้เรียนมากขึ้น ได้ทรงจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแบบใหม่ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า หลักสูตรนักธรรม ซึ่งเป็นการศึกษาพระธรรมวินัย ในภาษาไทย

ด้านพระนิพนธ์

พระองค์ทรงรอบรู้ภาษาต่าง ๆ หลายภาษา คือ ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษาอังกฤษ และภาษาฝรั่งเศส ได้ทรงนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ไว้เป็นอันมาก เช่น หนังสือหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี โท เอก หลักสูตรบาลี ไวยากรณ์ทั้งชุด รวมพระนิพนธ์ทั้งหมดมีมากกว่า ๒๐๐ เรื่อง นอกจากนี้ ยังทรงชำระคัมภีร์บาลีไว้อีกกว่า ๒๐ คัมภีร์

พระกรณียกิจพิเศษ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระราชอุปัชฌาย์ของ พระมหากษัตริย์ ๒ พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นพระภิกษุ และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชม กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ นอกจากนี้ ยังทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบรมวงศานุวงศ์อื่น ๆ อีกหลายพระองค์

พระอวสานกาล

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงประชวรด้วยวัณโรค มีพระอาการเรื้อรังมานานนับสิบปี กระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๖๔ พระอาการประชวรกำเริบมากขึ้น จึงเสด็จโดยทางเรือไปรักษาพระองค์ทางชายทะเลจนถึงจังหวัดสงขลา พระอาการยิ่งทรุดหนักลง ประจักษ์พระเหตุที่ยว่า กาลที่สุดใกล้จะถึง จึงเสด็จกลับ โดยทางรถไฟมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เสด็จประทับอยู่ที่พระตำหนักใหญ่ชั้นล่าง จนถึงพระชนม์เมื่อวันอังคาร แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ ปีระกา ตรีศก จ.ศ. ๑๒๘๓ ตรงกับวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๑๐.๓๕ น. สิริพระชนมายุได้ ๖๑ พรรษา ๑ เดือน ๒๐ วัน ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเป็นเวลา ๑๐ ปี ๗ เดือน ๒๘ วัน